Ühe sõnaraamatu lugu

Mati Rahu – Eesti Geograafia Selts, Eesti Demograafia Assotsiatsioon

> *Sõnad – nii süütud ja jõuetud kui nad sõnaraamatus näivadki – omandavad inimeste käes, kes oskavad neid ühendada, suure jõu nii heas kui ka kurjas.*
>
> Nathaniel Hawthorne (1, lk 690)

Epidemioloogid näevad maailma ainulaadsel ja äratuntaval viisil. Nemad, nagu teistegi elukutsete esindajad, jagavad teatud mõtteviisi, mis hõlmab omaksvõetud mõiste- ja probleemirühmi. Juhtkontrolluuringud ja kohortuuringud, suhteline risk, segavate tegurite kontrollimine ning põhjuslik järeldamine on kõik osa sellest paradigmaatilisest vaatenurgast, mis meid määratleb ja omavahel seob (2, lk 916). See tsitaat sobib hästi sisse juhatama lühikest tutvustust epidemioloogide ja paljude teiste spetsialistide olulisest teabeallikast – sõnaraamatust *A Dictionary of Epidemiology*.

1980ndate alguses seda sõnaraamatut koostama asunud Austraalia-Kanada rahvatervishoiuteadlane John Last on oma tegevust pidanud nauditavaimaks ettevõtmiseks, milles ta osales „epidemioloogi rollis". Töö sai tõuke „justkui alateadlikest impulssidest", kui ta arutas kolleegidega tollal tihti segadust tekitanud terminite ja nende kasutusviiside üle. Kõigepealt tegi Last õpikute, monograafiate ja ajakirjade aineloendite alusel pika terminite nimekirja. Seejärel läkitas ta selle ligi 30 epidemioloogile, kes kas kärpisid või suurendasid märksõnade arvu. Hiljem liitus osalisi ja moodustunud võrgustik laienes mitmesse riiki (3). Esimeses, 1983. aastal üllitatud väljaandes (4), oli loetletud 58 kaastööline (*contributor*) 10 riigist.

Sõnaraamat nägi ilmavalgust ajal, mil 1950ndadel alanud paradigmavahetus (5) – üleminek nakkushaiguste monokausaalselt mudelilt krooniliste haiguste riskitegurite „moodsale epidemioloogiale" – tähendas, et epidemioloogia oli suhteliselt noor teadusvaldkond, mille areng tugines biomeditsiini, statistika ja sotsiaalteaduste tihedale lõimumisele (6, 7). Sõnaraamatu väljaandmist kaasrahastas tollal ja on seda teinud tänini Rahvusvaheline Epidemioloogiaühing (*International Epidemiological Association*) eesmärgiga ühtlustada epidemioloogia terminoloogiat ja soodustada rahvusvahelist teadussuhtlust, toetada õppe- ja teadustööd.

Asjade loomuliku käiguna saatsid lugejad pärast väljaande ilmumist parandusi ja ettepanekuid (3). Aga mõnevõrra tavatult avaldas John Last 1986. aastal täiesti ühesuguse lühiteate kahes juhtivas epidemioloogiaajakirjas (8, 9). Ta mainis:

„Epidemioloogia sõnaraamatu" koostamine oli ühine ettevõtmine, millesse panustasid epidemioloogid maailma paljudest eri paigust, pakkudes ideid, definitsioone ja muud ainest. Valminud teos oli küll kasulik, kuid mitte puudusteta. Osa definitsioone on üsna ebapiisavad ja mõned eksitavad. Mõned olulised terminid jäid välja, kuid samal ajal oli lisatud ka ebaolulist materjali.

Ühtlasi teatas ta sõnaraamatu järgmise väljaande ettevalmistamisest ja kutsus kolleege selle koostamises kaasa lööma. Huvi tunti, seda jätkus pikaks ajaks, ja äsja nägi ilmavalgust juba 7. trükk. Iga uue trükiga suurenes sõnaraamatu maht ja kaastööliste arv. Kui loetleda järjekordse trüki publitseerimise aasta ja lehekülgede arv, saame sellise pildi: 1. trükk – 1983, 114; 2. trükk (10) – 1988, 141; 3. trükk (11) – 1995, 180; 4. trükk (12) – 2001, 196; 5. trükk (13) – 2008, 289; 6. trükk (14) – 2014, 376; 7. trükk (15) – 2026, 384. Olgu veel lisatud, et 4., 5., 6. ja 7. trüki kaastööliste hulgas on kokku üheksa inimest Soomest, kuus Rootsist ja kaks Eestist; Leedust ja Lätist kaastöölisi ei ole.

Sõnaraamatu esimese nelja trüki juhttoimetaja oli John Last, kes andis teatepulga üle Barcelona Autonoomse Ülikooli (*Universitat Autònoma de Barcelona*) ennetava meditsiini ja rahvatervishoiu professorile Miquel Portale. Porta on meenutanud oma algaastaid sõnaraamatu koostamisel järgmiselt (16, lk 26):

*Aastatel 1986–1988 vahetasin Johniga kirju, tehes ettepanekuid terminite ja definitsioonide kohta, toimetades ja lihvides teksti. Lõpuks olin tõeliselt vaimustuses, kui nägin oma nime teise väljaande panustavate toimetajate [*contributing editor*] seas koos epidemioloogidega, keda olen alati kõige kõrgemalt hinnanud. [---] Tollal olid olemas ainult mõned „kognitiivsed abivahendid". Nutitelefone polnud, tahvelarvuteid polnud, internetti polnud, e-posti polnud. Ei Google'it, ei Skype'i, ei WhatsAppi… Ei Wikipediat, ei Spotify'd… Isegi Medline'i või PubMedi kasutamine oli tülikas. Personaalarvutid (PCd – kõlab naljakalt!) olid täiesti uued. Mõnikord kasutasime faksi, kuid enamasti tavalist postiteenust.*

Järjekordse trüki ilmumine tähendas, et sõnastikku oli avalikkusele esitatud kaasamiskutse vastuste ja ettepanekute alusel täiendatud: korrastatud olemasolevaid termi-

neid ja nende definitsioone ning lisatud uusi.

Reeglina on iga väljaanne pälvinud hindajatelt täit tunnustust. Ilmselt ainsa halastamatult mahategeva kriitika, seda 5. trüki kohta, on esitanud Soome päritolu USAs ja Kanadas töötanud epidemioloog Olli Miettinen (17, 18). Ta kritiseeris mitme olulise termini – näiteks ***epidemioloogia***, ***juht*** (*case*), ***etioloogia***, ***rahvastik/üldkogum*** (*population*), ***riskitegur***, ***uuringukavand*** (*study design*), ***sekkumine*** (*intervention*), ***šansisuhe***, ***p-väärtus*** – käsitlust. Miquel Porta (19) ja ajakirja *International Journal of Epidemiology* toimetuskollektiivi (20) vastulauses nenditi epidemioloogia teooria ja rakenduste mitmekesisust, vajadust vältida rangelt ühe „õige" kontseptsiooni järgimist ning püüdu kasutada sõnaraamatus praktilist ja demokraatlikku epidemioloogiakeelt.

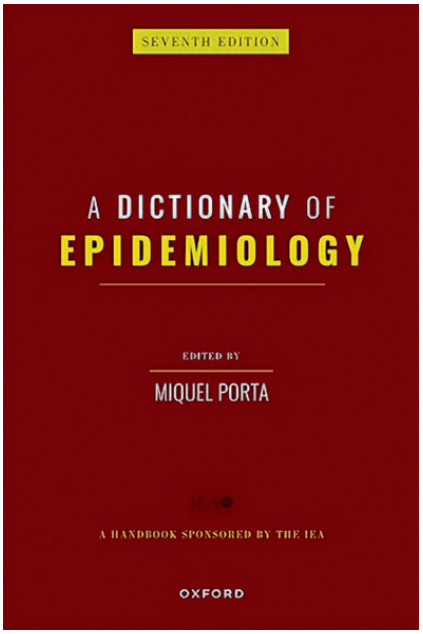
Mida siis pakub meile sõnaraamatu uus väljaanne, mille kõvakaaneline trükk jõudis esimeste huvilisteni 2026. aasta mais? Kõigepealt, sinna on lisatud eelneva kümnendi vältel kinnistunud termineid, mis kajastavad metodoloogia arengut rahvatervishoiu, tervishoiuteenuste, kliinilistes, sotsiaalsetes ja keskkonnaalastes uuringutes, samuti andmeteaduse ja tehisintellekti valdkonnas. Teiseks on samal põhjusel täiendatud mitmete varasemate terminite – näiteks *andmed* (*data*), *klaster* (*cluster*), *virulentsus* (*virulence*), *tsenseerimine* (*censoring*) – definitsioone.

Lisatud terminitest olgu mainitud ***COVID-19***, ***pandeemiaks valmisolek*** (*pandemic preparedness*), ***liigsuremus*** (*excess mortality*), ***sooline lõhe*** (*gender gap*), ***sihtkatse*** (*target trial*), ***andmeteadus*** (*data science*) ja ***geokodeerimine*** (*geocoding*). Uus termin sõnaraamatus on ka ***pärismaailma andmed*** (*real world data*), mille tähendust selgitatakse järgmiselt (15, lk 228–229):

Andmed, mis on kogutud tegelikelt inimestelt ja rahvastikurühmadelt, kes elavad pärismaailmas tavapärastes elu- ja tervishoiutingimustes; erinevalt labori-, teadusmahukatest või akadeemilistest tingimustest, kus näiteks hinnatakse esmalt protseduuride efektiivsust või kus esialgu uuritakse muid põhimõttelisi küsimusi, nagu patofüsioloogiat, mehhanisme, põhjuslikkust ja muid sarnased aspekte.

Miquel Porta (2025). Foto: erakogu

Termini *pärismaailma andmed* sissetoomist meditsiini- ja andmeteadusesse põhjendatakse sellega, et eristada igapäevasest terviseprak-tikast (näiteks haiguseregistritest, digiloost või retseptikeskusest) pärinevaid terviseandmeid kliiniliste uuringute andmetest. Aastakümnete jooksul epidemioloogilisi registeruuringuid teinutele on nüüd selgeks saanud, et nad on kasutanud pärismaailma andmeid.

Sõnaraamatusse lisatud ***sündeemia*** (*syndemic*) tähistab sünergiliselt koostoimivaid epideemiaid. Nii käsitletakse COVID-19-pandeemiat sündeemia kontekstis, kus viirusnakkus ja kroonilised haigused mõjutavad teineteist vastastikku ning nende koosmõju rahvastiku haiguskoormusele ja suremusele võimendavad sotsiaalsed ja tervishoiusüsteemi tegurid. ***Arvutipõhine uuring*** (*in silico study*) „tähendab analüüsi, mis põhineb (arvuti)andmete simulatsioonil, mudeldamisel või olemasolevatel andmekogudel, mitte andmetel, mis on kogutud otseselt inimestelt või füüsilisest keskkonnast pärismaailmas. Mõiste viitab metafoorselt arvutitele, mis on valmistatud ränist (*silicon*)." (15, lk 142). ***Viitajaga efektide*** (*lagged effects*) puhul ekspositsiooni efekt ei avaldu kohe, vaid ilmneb viivitusega teatud aja möödudes.

Kokkuvõtvalt, „Epidemioloogia sõnaraamatu" terminipagas on laiahaardeline ja peegeldab arenguid, mis on aset leidnud statistikas, arvutiteaduses, rahvatervishoiu praktikas, ennetavas meditsiinis, terviseökonoomikas, bioeetikas ning elukaare, kliinilises ning geneetilises ja molekulaarepidemioloogias.

E-kataloogi ESTER järgi leidub sõnaraamatu 6. trükk Eesti seitsmes raamatukogus. Loodetavasti leiab 7. trükk laiemat levikut ja väärika koha nende raamaturiiulil, kelle tööelu on süvendanud arusaam epidemioloogia tähtsusest rahvastiku terviseprobleemide mõistmisel ja riigi tervisepoliitika kujundamisel. Kindlasti peaks sõnaraamat olema õppevahendiks neile, kes teadusasutuse mainetrükises esitavad andmeid koguni „maailma standardrahvastiku vähihaigestumuse" kohta (21, lk 17). Ei ole hääbunud unistus, et suhteliselt liberaalse keelekorraldusega riigis, kus kirjakeeles on hakatud näiteks *sündimust* ja *sündivust* käsitama sünonüümidena (22), võiks teaduskeele arengut soodustada sõnaraamatu tõlkimine emakeelde. Leiduks vaid entusiastlikke asjatundjaid ja aatelisi sponsoreid.

Muuseas, epidemioloogia sõnaraamatu osalise eestindamise üritus leidis aset aastatel 2004–2005, mil tollase Aarhusi Ärikooli koordineerimisel koostati MEDTERMi projekti (lisanimega *Knowledge Sharing and Generic Terminology Management in the Field of Medicine*) raames taani-inglise-eesti-läti epidemioloogia sõnaraamat. Projekti rahastas 108 000 euroga Euroopa Liit. Lisaks nimetatud ärikoolile osalesid selles Eesti Keele Instituut koos Emakeele Seltsiga ning Läti Ülikooli mitmekultuurilise hariduse keskus. Internetipõhise sõnaraamatu ingliskeelseid termineid ja nende definitsioone tõlkisid Leo Võhandu ja Mati Rahu. Kõik terminid, neid oli veidi üle tuhande, pärinesid epidemioloogia sõnaraamatu 4. väljaandest (12). Tõlgitud termineid ja nende tähendust vaagis ning valideeris meditsiiniterminoloogia komisjon (23) neljal koosolekul: 14.05.2004 (protokoll nr 174), 17.02.2005 (protokoll nr 176), 29.04.2005 (protokoll nr 177) ja 18.05.2005 (protokoll nr 178).

Algne veebisüsteem töötas Taanis umbes aastatel 2005–2012 ja sellele pääseti ligi Aarhusi Ärikoolis töötava koordinaatori vahendusel. Kahjuks juhtus MEDTERMiga tüüpiline varajastele veebiprojektidele omane lugu: pärast ärikooli reorganiseerimist server eemaldati ja terminibaasi tarkvara kadus. Aarhusi Ärikoolile kuulusid sõnaraamatu autoriõigused ning Tartu Ülikooli peremeditsiini ja rahvatervishoiu instituudi rahvatervishoiu sõnastiku (https://sonaveeb.ee/ds/rtrv/k) ja Tervise Arengu Instituudi tervisesõnastiku (https://sonaveeb.ee/ds/TAI) koostajate katsed täiendada oma andmebaasi otse MEDTERMi alusel luhtusid. Ometigi sattus osa MEDTERMi terminite eestindusi rahvatervishoiu sõnastikku, sest mõni selle sõnastiku koostaja viibis meditsiiniterminoloogia komisjoni koosolekutel ja liiatigi jagas käesoleva kirjatüki autor Tartu Ülikooli moodsa epidemioloogia kursustel (ARTH.03.014) osalenud doktorantidele mahuka kogumi õppematerjale.

Paistab, et seni pole Eestis nimetatud sõnastikesse jõudnud sellised meditsiiniterminoloogia komisjoni sõela läbinud võtmeterminid nagu näiteks **dokumendilinkimine** (*record linkage*), **juhtristuuring** (*case-crossover design*), **loomulik katse** (*natural experiment*), **pseudokatse** (*quasi-experiment*), **teavitamisele kuuluv haigus** (*notifiable disease*), **õved** (*siblings*) – loodud juba 1970ndatel, **ülesobitamine** (*overmatching*). Samuti pole tähelepanu pälvinud juhtkontrolluuringus moodustatavad eri tüüpi kontrollrühmad: näiteks **arhiivikontrollid** (*historical controls*), **naabruskontrollid** (*neighborhood controls*), **surnukontrollid** (*dead controls*) ja **sõberkontrollid** (*friend controls*).

Päris lõpuks tsiteerin veel korra M. Portat (15, lk XVII):

Lühidalt, kui epidemioloogia ei ole teie peamine ala ja olete selle raamatu juurde saabunud muust teadusvaldkonnast, olete teretulnud. Kui olete epidemioloog ja kavatsete sukelduda mõnda teise teadusvaldkonda, võtke see raamat endaga kaasa. Ja jälle, kui töötate peamiselt epidemioloogia „sisemuses", hoidke raamatut käepärast: see on teie territoorium, kuid loodetavasti avastate siin uusi maastikke, mille ilu te polnud osanud oodata.

KIRJANDUS

1. Hawthorne N. Passages from Hawthorne's notebooks. XII. The Atl Mly 1866;18:649–772. https://www.gutenberg.org/files/17217/17217-h/17217-h.htm.
2. Weed DL. Epidemiology, the humanities, and public health. Am J Public Health 1995;85:914–8.
3. Last JM. Making the Dictionary of Epidemiology. Int J Epidemiol 1996;25:1098–101.
4. Last JM, ed., Abramson JH, Greenland S, Thuriaux MC, assoc. eds. A dictionary of epidemiology. New York: Oxford University Press, 1983.
5. Susser M, Susser E. Choosing a future for epidemiology: I. Eras and paradigms. Am J Public Health 1996;86:668–73.
6. Pearce N. Traditional epidemiology, modern epidemiology, and public health. Am J Public Health 1996;86:678–83.
7. Antunes JLF. A dictionary of epidemiology. J Epidemiol Community Health 2009;63:337.
8. Last JM. Re: A dictionary of epidemiology. Am J Epidemiol 1986;123:1122.
9. Last JM. Re: A dictionary of epidemiology. Int J Epidemiol 1986;15:277.
10. Last JM, ed. A dictionary of epidemiology. 2nd ed. New York: Oxford University Press, 1988.
11. Last JM, ed., Abramson JH, Friedman GD, Porta M, Spasoff RA, Thuriaux M, assoc. eds. A dictionary of epidemiology. 3rd ed. New York: Oxford University Press, 1995.
12. Last JM, ed., Spasoff RA, Harris SS, Thuriaux MC, assoc. eds. A dictionary of epidemiology. 4th ed. New York: Oxford University Press, 2001.
13. Porta M, ed., Greenland S, Last JM, assoc. eds. A dictionary of epidemiology. 5th ed. New York: Oxford University Press, 2008.
14. Porta M, ed., Greenland S, Hernán M, dos Santos Silva I, Last JM, assoc. eds. A dictionary of epidemiology. 6th ed. New York: Oxford University Press, 2014.
15. Porta M, ed., Shi J, Inoue K, Stensrud M, Vineis P, Hernán M, assoc. eds. A dictionary of epidemiology. 7th ed. New York: Oxford University Press, 2026.
16. Porta M. To celebrate the influence of John Last – and the system. In: Festschrift for John Last, May 19, 2016. https://www.imim.cat/media/upload/arxius/porta/2016%20University%20of%20Ottawa%20-%20Festschrift%20for%20John%20Last.pdf.
17. Miettinen OS. Book review. Porta, S. Greenland, J. M. Last (eds): A dictionary of epidemiology. A handbook sponsored by the I.E.A. Oxford University Press, Oxford, Fifth edition, 2008, 299 pp. Eur J Epidemiol 2008;23:813–7.
18. Antunes JLF. A dictionary in the dynamics of epidemiology. Rev Bras Epidemiol 2016;19:219–23.
19. Porta M. Olli S. Miettinen and the I.E.A. dictionary of epidemiology. Eur J Epidemiol 2009;24:713–4.
20. Olsen J, Pearce N, Victora C, Ebrahim S. The IEA Dictionary and who should be the editor. Int J Epidemiol 2010;39:630.
21. Tervise Arengu Instituut. Rahvastiku tervise aastaraamat 2025. Eesti rahvastiku tervis ja selle mõjurid. Fookusteema: vähitõrje. Tallinn: Tervise Arengu Instituut, 2025.
22. Hein I, Kallas J, Kuusk K jt. Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2025. Tallinn: EKSA, 2025
23. Liibek M, Põlluste J. Meditsiiniterminoloogia komisjoni tööst. Eesti Arst 2004;83:410–1.